

УДК 32.001.12.

Андрущенко Т.

доктор політичних наук, професор, завідувачка кафедри соціально-політичних проблем психологічного розвитку НПУ імені М.Драгоманова

ЦІННОСТІ МОРАЛІ ТА СПРАВЕДЛИВОСТІ У ВИТОКАХ АНТИЧНОЇ ПОЛІТИЧНОЇ ДУМКИ

Розглянуті цінності моралі та справедливості у витоках античної політичної думки. Акцентується увага на грецькому полісі, як продовженні розвитку філософсько-етичних поглядів, що проникають у природу влади. Вважається, що центральною характеристикою політичних поглядів того періоду (особливо у Геракліта) була ворожа налаштованість народу, демосу («найкращих») супротив натовпу. Між тим, їх можна розглядати і в іншому вимірі – як першу постановку проблеми щодо ролі особистості і народу в історії.

Ключові слова: поліс, влада, мораль, етика, держава, раб, досвід, матриця, політика, аксеологія.

Андрущенко Т.

доктор политических наук, профессор, зав. кафедры социально-политических проблем психологического развития НПУ имени М.Драгоманова

ЦЕННОСТИ МОРАЛИ И СПРАВЕДЛИВОСТИ В ИСТОКАХ АНТИЧНОЙ ПОЛИТИЧЕСКОЙ МЫСЛИ

Рассмотрены ценности морали и справедливости в истоках древней политической мысли. Акцентируется внимание на греческом полисе, как продолжении развития философско-этических взглядов, проникающих в природу власти. Считается, что центральной характеристикой политических взглядов того периода (особенно у Гераклита) был враждебный настрой народа, демоса («лучших») сопротивление толпы. Между тем, их можно рассматривать и в другом измерении - как главную проблему о роли личности и народа в истории.

Ключевые слова: полис, власть, мораль, этика, государство, раб, опыт, матрица, политика, аксиология.

Andrushchenko T.

professor of political science, National Pedagogical Dragomanov University

THE VALUES OF MORALITY AND JUSTICE IN THE ORIGINS OF ANCIENT POLITICAL THOUGHT

Consider the values of morality and justice in the origins of the ancient political thought. Attention is focused on greek policy as the continuation of the development of philosophical and ethical views that penetrate into the nature of power. It is believed

that the central feature of political views in the period (especially Heraclitus) was hostile mood of the people. Meanwhile, it can be seen in another dimension - as the first statement of a problem on the role of personality in history and people.

Keywords: *authority, moral, ethics, state, slave, experience, matrix, politics, axiology.*

Грецький поліс об'єктивно є матрицею формування античної політичної думки, цінностей моралі та справедливості.

Античну політичну думку можна розглядати з одного боку як продовження і розвиток філософсько-етичних пошуків давньогрецького (з кінця 7 ст. до н.е. й до початку 6 ст. н.е.) та римського періодів, з другого – як самостійну духовно-практичну течію, яка прагнула проникнути у природу влади, узагальнювала політичний досвід формування держави та управління нею, намагалась визначити когорту людей, покликаних до виконання цієї відповідальної функції.

Античний поліс доби розквіту представляв собою досить розгалужену систему взаємовідносин різних верств населення, серцевину яких складала відносини рабовласників і рабів. Класична рабовласницька держава характеризувалась універсальною розгорнутою системою розподілу праці, інтенсивними економічними, політичними та соціокультурними відносинами, що склалися між громадянами та державами, високим піднесенням духовного життя, науки, культури, мистецтва, архітектури, літератури, музики.

Економічною основою античної Греції була власність рабовласника на засоби виробництва – рабів, яких він міг продавати, віддавати у найми і, навіть, убивати. Безправність рабів і всевладдя рабовласника формували загальну атмосферу полісу, відображались у його філософії, етиці, політиці.

Саме в цей час на грецьких островах Середземномор'я створювались і зміцнювались міста-держави, формувались чисельні грецькі колонії. Розвиток торгівлі обумовлював характер відносин між ними, «виводив» рабовласницьку аристократію (а пізніше – багатих промисловців та купців) у далекі зовнішні світи, обумовлював спілкування з країнами Сходу.

Дослідники античної Греції засвідчують високий рівень розвитку в ній виробничої культури, ремесел. Грецькі майстри володіли майстерністю спайки заліза, ливарництвом, кораблебудівельними технологіями, виробництвом кераміки. Грецький античний світ характеризувався постійними зіткненнями між містами-державами. Кожен локальний грецький соціум (міста-держави) пережив різноманітні форми організації держави – тиранію, аристократію, демократію та ін., які періодично змінювали одна одну. Греки прагнули осягнути світ, а тому багато подорожували, засновували колонії, куди переносили власну культуру.

Виробництво і торгівля, ведення господарства і мореплавання, спілкування з представниками різних народів і культур, облаштування держави і управління нею, міждержавні відносини тощо потребували

грунтовних знань з математики і природознавства, філософії та етики, а також з таких сфер як культура і політика. Ранній період життєдіяльності античного полісу характеризувався єдністю знань, які в той час були досить приблизними. Пізніше, в період його розвитку, знання про природу і людину, суспільство і державу, виробництво і споживання диференціюються. Найвищого розвитку давньогрецьке рабовласницьке суспільство досягло в Іонії (побережжя Малої Азії), розміщеної на торгових шляхах між Сходом і Заходом. Основними центрами, де зароджувались природничо-наукові, філософські, а разом з ними і політичні думки та концепції у VI ст. до н.е. були іонійські міста-держави Мілет і Ефес. Саме тут виникають відносно самостійні галузі знань, такі як філософія, математика, фізика, естетика.

Приблизно в цей же час і паралельно з означеними дисциплінами формується відносно самостійна сфера знань, яка отримала назву «політика». І хоча в античному духовному середовищі цього часу домінували філософія, математика і природознавство, в творчості перших мислителів - Фалеса, Анаксимандра та Анаксімена, а трохи пізніше – у Геракліта та Піфагора – можна зустріти зародки мудрих узагальнень щодо облаштування державних справ, стосунків між можновладцями та підлеглими, рабовласниками та рабами. Ці політичні роздуми, незважаючи на їх наївність, багато в чому виявляли свою реалістичність і дієвість.

Вважається, що центральною характеристикою політичних поглядів того періоду (особливо у Геракліта) була ворожа налаштованість народу, демосу («найкращих») супротив натовпу. «Один для мене – десять тисяч, якщо він – найкращий» – ці слова приписують Геракліту й, зрозуміло, інтерпретують як зразок антидемократичності філософа. Між тим, їх можна розглядати і в іншому вимірі – як першу постановку проблеми щодо ролі особистості і народу в історії. У цьому контексті Геракліта навряд чи можна однозначно називати «антидемократом», тим більше, якщо пригадати його настанови щодо розвитку міст-держав у протиставленні позиції рабовласницької аристократії щодо потреби і перспективи «відродження старих родових порядків». Геракліт апелював до «закону», який, на його переконання, мав бути основою і головним регулятором стосунків між громадянами полісу.

У філософсько-політичній спадщині ранніх філософів – Геракліта, Піфагора, Ксенофана, Парменіда, Зенона і багатьох інших – можна зустріти дивовижно реалістичні думки та висловлювання щодо політики та політичного життя суспільства. Однак загальну канву поглядів, які увійшли в історію як «антична політична думка», сформували мислителі більш пізнього періоду – Сократ, Платон і Аристотель. Зупинимось на аналізі їх поглядів більш детально.

Центральною темою філософсько-політологічних роздумів Сократа була тема морального устрою світу та регуляції людських стосунків. За його переконанням, можновладець і простолюдин мають керуватись одними й тими ж моральними принципами. Моральність Сократ розглядав як головну

характеристику людини, вона має пронизувати всі сфери життя, в тому числі й політику. Політик, вважав Сократ, має бути морально досконалою, виваженою, відповідальною людиною. Оцінюючи означену позицію з точки зору досвіду сьогодення, можна зробити висновок про те, що Сократ першим серед мислителів всіх часів і народів поставив питання про співвідношення політики і моралі (моралі і політики), зробив спробу його розв'язання на користь моралі.

Своєрідним поштовхом для розвитку політичної думки слугує створений Сократом метод «повивальної майстерності» (філософ порівнював свій метод досягнення істини з майстерністю повитухи, яка опікується новонародженою дитиною). Цей метод увійшов в історію гносеології як «маєвтика». Згідно з цим методом, істина «ховається» у загальних поняттях, які можуть бути пізнаними тільки завдяки роздробленню їх змісту («розподілення речей згідно з родами») та доведенню їх до перших елементарних суджень. З індуктивно отриманого загального дедуктивно виводиться поняття, що застосовується до інших окремих предметів. І хоча більшою мірою Сократ застосовував цей метод до реконструкції етичних понять, він не оминав питань громадянських, політичних.

Для політичного дискурсу «маєвтичне» мистецтво полягало у постановці безкінечної низки все нових і нових питань щодо предмета діалогу та відкидання одна за одною відповідей, які визнавалися неправильними. Таким чином відбувалося сходження від окремого до загального, вимальовувались обриси істини у дискусіях щодо справедливості, несправедливості, совісті, добра, зла, блага, чеснот, мудрості, смислу буття, характеру державної влади, форм державного устрою тощо.

Центральною темою античної політичної думки періоду, що аналізується, була тема держави, її походження, політичного устрою, облаштування, управління. Не оминув її й Сократ. І хоча його міркування з приводу походження держави нам не відомі, проблема організації держави і влади, співвідношення морального і політичного (громадянського) в діяльності державників аналізується ним досить переконливо. Сократ розглядав державу як інститут, що забезпечує порядок. На його думку цей порядок ґрунтується на Божественному задумі й не є продуктом егоїстичної сваволі. Царі для Сократа — не ті, хто випадково потрапив на вершину влади, отримав владу обманом або насильством чи «обраний ким завгодно», а ті, «хто вміє управляти», володіє ґрунтовними знаннями, дотримується моральних принципів. Головне, вважав мислитель, бути компетентним у державних справах, уміти відрізнити справедливе від несправедливого, закономірне від випадкового, розпізнавати «добро» і «зло».

Знайомство з розсипами сократівської політичної мудрості дозволяє стверджувати, що політику і державне управління Сократ вважав «найважливішими справами людськими». Мислитель різко засуджував тих, хто, не оволодівши цим мистецтвом, дозволяє собі про них судити. Ще

більше Сократ засуджував тих, хто «йде до влади», не маючи відповідних моральних якостей.

Філософсько-політичні та етичні роздуми Сократа багато в чому визначили спрямованість розвитку духовної сфери античного полісу. Впливовими вони залишаються і в наші дні. Римський політичний діяч, оратор і філософ Марк Тулій Цицерон називав Сократа «батьком філософії». І це – справедливо, адже головні філософські системи Греції і Риму жили саме його вченням. Наступні епохи бачили в Сократі ідеал мудрого й проникливого мислителя, який вмів поєднувати високі філософські поняття з життєвим досвідом, етику з політикою, державницьку позицію з людськими інтересами. Багато з ідей, обґрунтованих Сократом, підхопили й концептуально розвинули такі видатні мислителі античного світу, як Платон і Аристотель.

Політичні погляди Платона формувалися в умовах серйозних суперечностей, що існували в афінському суспільстві, в умовах зміни типу влади – аристократія вироджувалася у олігархію. Демократія передбачала політичну рівність, насправді ж при владі перебували аристократи та олігархічна еліта.

Платон розробляє модель «ідеальної» держави, в основі якої закладено його вчення про три головні субстанції: «єдине», «розум» та «душу». Оптимальна форма державного співжиття за Платоном – «ідеальна держава», де найповніше реалізується принцип справедливості. Справедливість Платон подає у різних аспектах: як здатність віддавати кожному належне; як мистецтво приносити користь друзям та шкоду ворогам; як уміння нікому ні в чому не шкодити тощо. За Платоном, справедливість – це такий стан суспільного життя, в якому кожен займається своєю справою і отримує відповідне.

«Правителями держави мають бути філософи» – переконує Платон у своїй праці «Держава». Це люди обдаровані, здібні, з відповідною підготовкою, навичками та вміннями. Головна вимога до них – бути високоморальними і справедливими. Саме такі мудреці забезпечать державі гармонію і процвітання.

Незаперечним внеском до заснованої мислителем політичної філософії є й концепції політсолідарності, колективізму, рівності й нерівності, політичного знання, політичної свободи, політичної ідеології, політичного мистецтва.

На особливу увагу заслуговує позиція Платона щодо «кращих та гірших» форм організації «ідеальної держави». Поверховий погляд, інспірований в наші часи англо-американським дослідником Карлом Поппером, засвідчує, що Платон ніби-то був «ворогом демократії», а «ідеальною державою» вважав рабовласницьку аристократію або монархію. Платон дійсно аристократію називав законною владою небагатьох, владою, що втілює розум і мудрість філософів, доповнену волею, енергією і мужністю стражів та чуттєвістю, смиренністю і врівноваженістю людей

фізичної праці. Демократію ж він відсторонював, але не всю і не завжди. На наш погляд, позиція філософа в контексті його ставлення до демократії потребує поглибленого вивчення.

Слід мати на увазі, що серед основних «найгірших» форм державного устрою, Платон аналізував тимократію, олігархію, демократію і тиранію. За його переконанням, близькою до ідеальної, але ще не такою, як треба, є «тимократія». «Олігархія» – влада багатих рабовласників, торговців, лихварів, незаконна влада небагатьох, розмірковував Платон, є далекою від народу й обслуговує лише вибраних. «Тиранію» (деспотію, незаконну монархію) Платон розглядав як «гіршу серед найгірших» форм організації влади, оскільки вона вибудовується на зневазі до людини і абсолютній підпорядкованості останньої владним структурам.

«Демократія» (влада народу) у його розумінні обмежує доступ до неї «аристократії духу» – філософів, і часто перетворюється у свавілля. До того ж, «демократи», за його оцінкою, потерпали від невігластва і некомпетентності. Вони приймали рішення без належного опрацювання, без порівняння з минулим досвідом, орієнтувались лише на власний розсуд. Їм не можна довіряти. Свавілля ж, виявлене у будь-якій формі, аристократична натура Платона не приймала¹. Власне, Платон не приймав не «демократію в її істинному значенні» (дійсної демократії, як її сьогодні розуміють цивілізовані народи і культури, античний поліс ще не знав). Філософ мав справу з «демократією» рабовласників, або ж, що є одним і тим самим, з афінською «рабовласницькою демократією», демократією як втіленням непомірної свободи.

Післяплатонівський період політичного філософствування в античній Греції особливою дискурсивністю та обґрунтуванням принципово нових ідей та концепцій не відзначався. Щоправда, у загальнофілософському вимірі між прибічниками та противниками Платона йшла досить гостра боротьба, формувались «лінія підтримки» та продовження його філософських роздумів, а також «лінія протистояння». Спробу аналізу морального та політичного аспектів життя соціуму, їх пізнання через мистецтво ведення суперечки, здійснив представник мегарської школи Евклід; з пропозицією відторгнення загального й зосередження зусиль на конкретному в житті та політиці виступив засновник кінічної школи Антисфен, а також яскравий її (школи) представник Діоген із Синопа; ідею неможливості пізнання будь-яких речей та процесів, у тому числі й політичних, намагались обґрунтувати представники киренської школи (Аристип) та Федор Атеїст. Разом з Евгемером (останній, до того ж, заперечував існування богів) філософи вважали, що «богами» визнаються правителі чи політичні фігури, які встановлюють свій культ.

¹ Джордж Т. Себайн, Томас Л. Торсон. Історія політичної думки. Переклад з англ. – Київ, 1997. – С. 69.

Новий злет політичної думки античного світу періоду розквіту пов'язаний з іменем геніального учня Платона – Великого Аристотеля. Вважається, що він не тільки продовжив політологічні роздуми Платона, але й збагатив їх новими ідеями та підходами, розгорнув їх до рівня системи. Разом з тим, Аристотель не тільки повторив висновки свого великого вчителя, але й багато в чому заперечив основні філософські постулати, зайняв свою власну, особливу позицію: «Платон мені друг, але істина – дорожча». Це висловлювання приписують Аристотелю, який ввійшов в історію філософсько-політологічної думки як оригінальний, самобутній мислитель, творець політичної концепції держави. Аристотель набагато випередив свій час, залишив спадщину, евристичне значення якої є актуальним до наших днів.

Аристотеля нерідко називають політиком «середини». Аристотель вважав, що порядок і спокій у державі буде тоді, коли всі громадяни, або їх більшість будуть володіти приблизно однаковою власністю. Таким чином, він вийшов на розуміння середнього класу як основи ефективності будь-якої політики.

Аристотель був одним із перших, хто почав аналізувати проблеми влади і підпорядкування. Він пов'язував настрої тих, то піднімає повстання (тобто їх психологічний стан) із політичними смутами і міжособними війнами. Таким чином для розуміння реальної політики, ще за часів Аристотеля, необхідно було аналізувати зміни у масовій психології, а особливо – динаміку переходу від слухняного стану – до бунтарського.

Свою теоретичну діяльність Аристотель розпочав із полеміки та критики Платона, свого вчителя. Аристотель не приймав платонівське вчення про «ідеї» як самостійні сутності, що передують існуванню конкретних речей. Проте у вченні про «форму» та «матерію» Аристотель фактично вивів ті ж висновки, що й Платон. Аристотель прагнув об'єднати матеріальне і духовне, вагався між цими категоріями, тому і постає як дуаліст.

Найповніше свої соціально-філософські погляди Аристотель виклав у творі «Політика». Людина – «істота політична», стверджував філософ. Саме людина розуміє що таке «добро» і «зло», «справедливість» та «несправедливість». Людина живе у суспільстві, фундаментом якого є сім'я та держава, переконував Аристотель. Моральне підґрунтя – основа життя людини в суспільстві, без якого вона перетворилася б в «нечестиву» й «дику» істоту. Категорія справедливості – моральна домінанта суспільного життя за Аристотелем: «[...] Людина (за своєю природою) є істота політична. А хто в силу своєї природи, не внаслідок певних обставин, живе поза державою, – той в розумовому відношенні надлюдина, або нелюд: його і Гомер всіляко лає, кажучи: «Без роду, без племені, поза законом, без вогнища», — така людина за своєю природою охоплена бажанням воювати [...]»².

² Політична психологія: хрестоматія. Аристотель. Політика. – Київ, 2015. – С.187.

Ідею «ідеальної держави» Платона, а особливо, положення про те, що вона «знаходиться в минулому», Аристотель не тільки не приймав, але й жорстоко критикував. Філософ критикує проект ідеальної держави Платона, насамперед, за підпорядкування блага громадян єдності поліса. Метою існування держави, за Аристотелем, є ніщо інше, як забезпечення блага громадянам. При цьому, «благо» філософ не ототожнює ні з грошима, ні з насолодою, ні з честю. Благо – це «евдемонія», що означає в різних перекладах «благословення», «щастя», «процвітання». Суть евдемонії Аристотель розуміє як життя відповідно до чеснот, тобто добробут в етичному вимірі цього терміна. Чесноти є саме тими якостями характеру людини, які дозволяють досягти евдемонії.

Вивчивши різноманітні типи держав – афінську демократію, спартанський устрій життя, македонську монархію та інші, Аристотель дійшов висновку, що для побудови ідеальної держави «революційні зміни», спрямовані на «перетворення» людської природи, не потрібні. Треба лише вдосконалювати суспільний устрій згідно з природним розподілом суспільства на класи та з урахуванням внутрішньої природи людини. Серед пануючих класів треба забезпечити злагоду. Цього можна досягти «усередненням власності». Найкращий державний устрій досягається там, де стерті протиріччя між дрібними та великими власниками, де головну масу суспільства становить «середній елемент». Термін «середній» означає у Аристотеля середній розмір майна стосовно багатших та бідніших верств населення³.

«Бажаний» державний лад може бути охарактеризований як «аристократія» в первісному значенні слова («правління кращих»). При певних ситуаціях можуть виникати змішані форми. Так, тиранія і демократія можуть мати багато різновидів. Вчення про форми державного устрою, які він співвідносить із відповідними принципами (принцип аристократії – чеснота, олігархії – багатство, демократії – свобода), займає центральне місце в політичних поглядах Аристотеля⁴.

Теоретично окреслена концепція Аристотеля мала серйозні наслідки, визначивши для політичної науки магістральну проблему діалектичного співвідношення феноменів держави і суспільства. Для політичної теорії і практики ця концепція мала вагоме значення, окресливши певні напрямки в дослідженні проблем політики і держави, ліберальної демократії, парламентаризму, законодавства, прав і свобод громадян, багатопартійності тощо.

Розглядаючи людину як «істоту політичну», Аристотель зазначає, що «політичною» людина не народжується, а формується в процесі виховання, оволодіння відповідними чеснотами. У цьому вимірі вчення Аристотеля про державу, політику та форми держави невід'ємні від його етики. Етиці, теорії

³ Андрущенко В.П. Історія соціальної філософії: (Західноєвропейський контекст): Підруч. для студ. вищ. навч. закл. - К.: Тандем. 2000. С. – 416с. – С. 82.

⁴ Антология мировой политической мысли. В 5 т. Т.1. С. 106-107.

виховання громадян Аристотель приділяє особливу увагу, так як вважає, що тільки етичне вчення про чесноти громадянина поліса дозволяє обґрунтувати концепцію «правильних» форм правління та концепцію громадянина.

Політичні погляди та концептуальні конструкти Аристотеля входять до скарбниці загальнолюдських політологічних надбань, особливо в частині пошуку розв'язання соціальних проблем, побудови держави через злагоду та «усереднення». Як зазначає В.Ф.Асмус, спадщина Аристотеля має надзвичайно велику теоретичну й ще більшу історичну цінність. Проект ідеальної держави, окреслений Аристотелем, як і будь-яка утопія, є сумішшю рис вигаданих, на відміну від існуючих форм державності, та рис, що відбивають реальні історичні відносини суспільства, в якому цей проект було розроблено. Особливість Аристотелевої «Політики» полягає в тому, що в ній риси реальні, історичні переважають над утопічними.

Великий філософ, логік, гносеолог і політолог, яким увійшов в історію Аристотель, мав своїх прибічників, послідовників і, звичайно ж, критиків. Зміна епох «переставляла» (за актуальністю та значенням) ті чи інші політичні ідеї та концептуальні напрацювання Аристотеля, піднімала чи опускала їх. Однак, він ніколи (аж до наших днів) не сходив з арени політологічного дискурсу. Актуальним Аристотель є й сьогодні.

Література:

1. Аристотель. Политика // Аристотель. Соч. в 4-х томах. – Том 4. – М. 1981.
2. Платон. Государство // Платон. Соч. в трех томах. – Том 3. – Часть 1. М., 1971.
3. Андрущенко В. Історія соціальної філософії (Західно-європейський контекст). – К., 2000.
4. Асмус В.Ф. Античная философия. – М., 1976.
5. Джордж Т.Себайн, Томас Л.Торсон. Історія політичної думки. Переклад з англ. – Київ, 1997.
6. Едуард Целлер. Очерк истории греческой философии. - М., 1912.

REFERENCES

1. Andrushchenko V. Ístoríya sotsíal'noï filofosofíi (Zakhídno-êvropeys'kiy kontekst) // Andrushchenko Víktor – Kiïv, 2000.
2. Aristotel'. Politika // Aristotel'. Soch. v 4-kh tomakh. – Tom 4. – Moskva, 1981.
3. Asmus V.F. Antichnaya filosofiya. – Moskva, 1976.
4. Platon. Gosudarstvo // Platon. Soch. v trekh tomakh. – Tom 3. – Chast' 1. Moskva, 1971.
5. Sebayn D.T., Torson T.L. Ístoríya polítichnoï dumki .// Dzhordzh T.Sebayn, Tomas L.Torson [Pereklad z angl.]. – Kiïv, 1997.
6. Tseller Ye. Ocherk istorii grecheskoy filosofii. // Yeduard Tseller – Moskva, 1912.